

УДК 314.1(1-21):94,335(477)

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДО ПИТАННЯ ПОБУТУ ЗАПОРОЗЬКИХ КОЗАКІВ:
ВЖИВАННЯ АЛКОГОЛЮ

Сергій Сурченко,
старший науковий співробітник
відділу музейних комунікацій
Національного заповідника
«Хортиця»

Вживання та виробництво алкогольних напоїв є невід'ємною частиною людського буття зокрема та культури людства в цілому.

У світосприйнятті сучасної людини склалося уявлення про масовий алкоголізм серед запорозького козацтва.

Метою даного дослідження є: перевірити гіпотезу про масовий алкоголізм та пиятику на Запорозькій Січі.

Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних дослідницьких завдань: проаналізувати джерела, які містять інформацію щодо вживання алкоголю запорозжцями; встановити відмінності (якщо такі є) між кількістю вживання алкоголю запорозжцями та іншим населенням українських земель іншими етносами, у першу чергу, європейськими.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що виробництво та вживання алкоголю відіграло важливу роль у житті та функціонуванні Запорозької Січі: з одного боку – це було одним із головних джерел наповнення скарбниці (бюджету), а з іншого – відіграло визначальну культурологічну функцію. Проте, гіпотеза про масовий алкоголізм на Запорозькій Січі не підтверджується, адже споживання алкоголю запорозжцями відбувалося в рамках тогочасних реалій та мало чим відрізнялось від як суто українських традицій, так і європейських.

Ключові слова: Запорозька Січ, Гетьманичина, алкоголь, пиятика, традиція.

The consumption and production of alcoholic beverages is an integral part of human existence in particular and the culture of mankind in general.

In the worldview of modern man, an idea of mass alcoholism among the Zaporozhian Cossacks has developed.

The purpose of this study is: to test the hypothesis of mass alcoholism and drunkenness in the Zaporozhian Sich.

To achieve this goal, the following research tasks are envisaged: to analyze sources that contain information about alcohol consumption by the Zaporozhian Cossacks; to establish differences (if any) between the amount of alcohol consumption by the Zaporozhian Cossacks and other populations of Ukrainian lands by other ethnic groups, primarily Europeans.

The conducted study allows us to assert that the production and consumption of alcohol played an important role in the life and functioning of the Zaporozhian Sich: on the one hand, it was one of the main sources of filling the treasury (budget), and on the other, it played a defining cultural function. However, the hypothesis of mass alcoholism in the Zaporozhian Sich is not confirmed, since the consumption of alcohol by the Zaporozhians took place within the framework of the realities of that time and differed little from both purely Ukrainian traditions and European ones.

Keywords: Zaporozhian Sich, Hetmanate, alcohol, drunkenness, tradition.

Алкоголь та життя людини нерозривно пов'язані, особливо ця тенденція добре простежується під час історичних досліджень і українці не є виключенням з цього правила. На сьогоднішній день, у ХХІ ст. ВООЗ через національні заклади здоров'я проводить інформаційну кампанію щодо негативного впливу алкоголю [1], проте, це не має впливу на споживання спиртовмісних напоїв [9].

Наукові дослідження свідчать, що вживання алкоголю на території українських земель за часів козацтва несло у собі комплекс функцій: отримання насолоди, ритуальну, релігійну, інтеграційну, комунікативну [11]. Проте, у світосприйнятті сучасної людини склалося уявлення про масовий алкоголізм саме серед запорозького козацтва, дане твердження підтримується засобами масової культури та укорінилося у свідомості людей надзвичайно глибоко. Більш

того, тезу «запорожці – пиятики та дебошири» активно використовує у гібридній війні РФ.

Метою даного дослідження є перевірити гіпотезу про масовий алкоголізм та пиятику на Запорозькій Січі. Для досягнення поставленої мети передбачено вирішення наступних дослідницьких завдань: проаналізувати джерела, які містять інформацію щодо вживання алкоголю запорожцями; встановити відмінності (якщо такі є) між кількістю вживання алкоголю запорожцями та іншим населенням українських земель іншими етносами, у першу чергу, європейськими.

Для досягнення поставленої мети було використано історико-порівняльний, хронологічний, описовий методи наукового дослідження.

Дослідження вживання алкогольних напоїв як невід'ємної частини повсякдення та повсякденності активізувалося з початком ХХІ ст. Так, 04–05.03.2021 р. на базі Київського національного університету ім. Тараса Шевченка відбулася Міжнародна наукова онлайн-конференція «Алкоголь і тверезість: Минуле та сучасність», на якій було заявлено 133 учасника зі 122 доповідями. Що, безумовно, свідчить про актуальність та перспективність теми дослідження теми [7]. У дослідженні вживання алкогольних напоїв можна виділи два великих напрями: перший пов'язаний з медичним дослідженням їхнього впливу на організм [10]; другий – передбачає історичне дослідження. В рамках останнього доцільно відзначити наукове дослідження О. Сокирка, який на основі джерел не тільки відтворив кухню козацької старшини, але й приділив увагу винокурінню та дослідив місце та значення шинкарства в українському суспільстві часів Гетьманщини [12, 13]. Ігор Сердюк на основі щоденників представників козацької старшини дослідив культуру вживання алкогольних напоїв в Гетьманщині [11].

Як вже зазначалося вище, у суспільстві панує думка, що козаки Запорозьких Січей зловживали вживанням алкогольних напоїв. Так в рамках проекту *Inhumans*, який досліджував історію алкоголю в Україні, зазначається, що за часів Київської Русі та польсько-литовської держави пиятика не була

поширена через ряд причин: 1) невеликий градус поширених напоїв (квас, пиво, брага); 2) виготовлення алкоголю для власних потреб; 3) негативне ставлення церкви до пиятики [15]. І за словами авторів проєкту ситуація міняється за козацького часу: «Щоправда щось змінилося в період існування Запорізької Січі. До нашого часу образ козака являє собою людину, яка не може уявити життя без алкоголю. Такий портрет українця того часу представлений як на зображеннях представників запорізької спільноти, так і в словах пісень, що описують їх» [15]. Для підтвердження чи спростування цієї тези проаналізуємо джерела. Розпочнемо з розповідей очевидців, так Архімандрит Леонтій (Лука Яценко-Зеленський) відвідавши Запорозьку Січ у 1749–1750 і 1751 рр. зазначав, що найбільшою вадою у житті запорожців була пиятика [2]. Особливо, за словами архімандриту, вживання алкогольних напоїв збільшувалося взимку, коли на Січ приїздили козаки на гуляння та богомоління [2]. Така сезонність пояснюється кількома причинами: 1) взимку значно менше господарської роботи 2) велика кількість святкових днів, які традиційно відзначалися споживанням алкоголю. Архімандрит Леонтій описує випадки, коли запорожці «напившись до положення риз» б'ються об заклад та ниряють у калюжі, що була на січовому майдані [2]. Слід також зазначити, що сам архімандрит мав доволі лояльне ставлення до алкоголю та називав бражку «необхідним потрібним напоєм» [2].

Колишній запорожець Микита Корж у своїх спогадах тему споживання алкогольних напоїв торкався лише побіжно і зміщував акцент на асортимент напоїв: «І після цього починають кружляти мед, вино, горілку й таке інше... Варенуху варили наполовину з горілки й меду, клали в неї перець і сушку з різних фруктів. Такий напій був у запорожців у великій моді, й за особливе частування вважають, якщо в чийомусь домі варенухою пригощають» [14].

Більш інформативними є свідчення Івана Розсолоди, записані Д. Яворницьким, батько якого був на Січі. У одному епізоді старий дід, згадує про те, як запорожець Явір напився до такого стану, що не зміг сісти на коня. Тоді він «кричить: «Повзи!» То він (кінь) передні ноги протягне вперед, а задні назад, тай повзе. Як почує, що козак уже на спині, тоді підніметься, тай гайда»

[8]. Описаний епізод свідчить про те, що, з одного боку, у Явора такі епізоди траплялися неодноразово, а з іншого – впадає в око певний елемент гри на публіку. А інший епізод у розповіді Розсолоди пов'язаний з асортиментом: «Горівка у їх завсіди була; вони привозили її із городів, а наливку робили самі, у себе, в Січі; в Січі вони робили й пиво, на своїх броварнях, і мед і ситу і варену із озюму або інжирю з горівкою спареною на огні...» [8].

Іноземці також відзначають любов до споживання козаками алкогольних напоїв: «...Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці і гульні...» [3]. І саме від Боплана пішла традиція приписувати запорожцям повну тверезість під час військових походів: «...і якщо між ними трапиться п'яниця, отаман наказує викинути його в море. Окрім того жодної горілки везти з собою не дозволяється, оскільки під час походів і експедицій вони високо цінують тверезість» [3].

Отже, джерела підтверджують любов до споживання алкогольних напоїв на Запорозькій Січі. Порівняємо вживання алкоголю на Січі і на території Гетьманщини. Слід зазначити, що тема споживання спиртвмісних напоїв у Гетьманщині досліджена доволі детально [4, 11, 12, 13]. Масово виробництво дистилляту на українських землях поширилося наприкінці XVI століття. А вже за часів гетьманування Івана Мазепи, як зазначає дослідник О. Алфьоров, надходження за виробництво та продаж горілки становили понад 50% бюджету Гетьманщини [16]. Вином, як і іншим алкоголем, козаки торгували. Шинкування (продаж спиртного у шинках) було окремою статтею в економіці Гетьманщини. У документах січового архіву 1770 року по всіх володіннях запорізьких козаків налічувалося понад 370 шинків [16]. Щоденники представників козацької старшини XVIII сторіччя Якова Марковича та Миколи Ханенка свідчать, що споживання вина загалом було невід'ємною частиною соціокультурного життя козацької старшини. Дослідження І. Сердюка свідчать, що алкоголь та його вживання в середовищі козацької старшини був багатофункціональним і кожна подія як у родинному, так і суспільному житті супроводжувалася вживанням

алкогольних напоїв, а «алкоголь був обов'язковим складником життя» [11, с. 20–21].

Дослідники зазначають, що українські землі не були винятковими щодо масштабів вживання алкоголю. С. Потапенко підкреслює, що «Пияцтво було типовою практикою для військових спільнот, якою з походження було українське козацтво. Жорстокість військової справи вимагала певної компенсації, емоційної розрядки, тож для цього використовували алкогольні напої. Але це було звичайною за тогочасними уявленнями практикою, притаманною також військам інших європейських країн» [16]. Схожу думку висловлює і О. Алфьоров: «...культура міського розпивання алкоголю є абсолютно європейською. Пили люди багато, і кожна подія мала своє засвідчення через алкоголь...» [16].

У московській державі також було поширене вживання алкоголю. Дипломат Юст Юль, який був у посольській місії до Петра I так описує масштабні «свята» при царському дворі: «Така кумпанія у кілька сот людей з величезним ревом робить «нальоти» на доми купців, князів та інших достойників, де як худоба жере і понад міру п'є, причім більшість допивається до хворіб і навіть до смерті...» [5, с. 42, 58].

Однією із причин масового вживання алкогольних напоїв на території європейських країн у XVIII ст. було 1) погана якість води, 2) вживання алкоголю у якості ліків. Так Д. Крман у своєму «Подорожньому щоденнику» зазначає: «Воду приносили із річки Псел. Тут лежало біля 200 дохлих коней, овець, корів, волів. Вода, коли розтавав лід і сніг, ставала смердючою. Ми хотіли воду оздоровити, варячи в ній аніз, але це не допомогало. Рідко коли ми могли роздобути пиво, медовину. Горілки, одначе, нам не бракувало. Вона була для нас універсальним ліком» [6, с. 85].

Таким чином, виробництво та вживання алкоголю відігравало важливу роль у житті та функціонуванні Запорозької Січі: з одного боку – це було одним із головних джерел наповнення скарбниці, а з іншого – відігравало визначальну культурологічну функцію. Вживання алкоголю було невід'ємною частиною

буття запорозького козака. Проте, гіпотеза про масовий алкоголізм на Запорозькій Січі не підтверджується: споживання алкоголю запорожцями відбувалося в рамках тогочасних реалій та мало чим відрізнялось від як суто українських традицій, так і європейських, де алкоголь виконував ритуальну, комунікативну, лікувальну та інші функції. Особливості вживання спиртовмісних продуктів запорожцями будуть дослідженні у подальшому із залученням міждисциплінарних методів, головним чином психології.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Alcohol ta psikhichne zdorov'ia: vplyv i naslidky. URL: <https://phc.org.ua/news/alkogol-ta-psikhichne-zdorovya-vplyv-i-naslidki>. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).
2. Arkhimandryt Leontii (Luka Yatsenko-Zelenskyi). Podorozhi na Zaporozku Sich u 1749–1750 i 1751 rr. / Uporiadnyky: V. Hrybovskyi, V. Milchev. K., 2021. 100s. URL: <https://www.academia.edu/3828>. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).
3. Boplan H.D. de Opys Ukrainy... URL: <http://litopys.org.ua/boplan/opys.htm#remes>. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).
4. Butkevych B. Svit u skliantsi. *Tyzhden*. 2015. Serpen.
5. Zapysky Yusta Yulia datskaho poslannyka pry Petre Pervom. (1709–1711). M., 1899. 598 s.
6. Krman D. Podorozhnyi shchodennyk (Itinenarium 1708–1709). K.: «Prosvita». 2010. 241 s.
7. Novynna strichka Instytutu mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M.T. Rylskoho NAN Ukrainy. URL: https://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=2191&Itemid=470. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).
8. Opovidannia stolitnoho dida Ivana Rozsolody pro zaporozhtsiv. URL: <https://uk.wikisource.org/wiki>. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).
9. Reitynh krain shchodo spozhyvannia alkoholiu. URL: <https://www.who.int/news/item/25-06-2024-over-3-million-annual-deaths-due-to-alcohol-and-drug-use-majority-among-men?fbclid>. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).

10. Rudavka S.I. Sotsialno-ekonomichni problemy alkoholizmu v Ukraini ta yoho vplyv na zdorov'ia liudyny. *Visnyk Vinnytskoho natsionalnoho medychnoho universytetu*. 2017. № 2 (T. 21). S. 529-534.

11. Serdiuk I. Vzhyvannia alkoholu v suspilstvi Hetmanshchyny 18 stolittia yak marker yakosti zhyttia. *Naukovi zapysky VDPU imeni Mykhaila Kotsiubynskoho. Seriia: Istoriiia*. 2023. Vyp. 46. S. 20-26.

12. Sokyрко O. Kozatskyi shynok: mify ta istorychni realii. Chastyna I. URL: https://yizhakultura.com/material/20181227_1709. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).

13. Sokyрко O. Kozatskyi shynok: mify ta istorychni realii. Chastyna II. URL: https://yizhakultura.com/material/20190117_1456. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).

14. Usna opovid kolyshnoho zaporozhtsia, zhytelia katerynoslavskoi hubernii ta povitu, sela Mykhailivky, Mykyty Leontiovycha Korzha. URL: https://gorod.dp.ua/history/article_ua.php?article=59. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).

15. Sharovka S. Istoriiia alkoholu v Ukraini: vid tradytsii do suchasnykh problem. URL: https://nadiya.zt.ua/istoriya-alkogolyu-v-ukrayini-vid-tradytsij-do-suchasnyh-problem/#google_vignette. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).

16. Shcho i koly pyly ukrainski kozaky. URL: <https://theheartofwine.com/shcho-i-koly-pyly-ukrainski-kozaky>. (Дата звернення: 02.01.2025 р.).